

СЫДЫКОВ Н.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

СЫДЫКОВ Н.

КНУ имени Ж. Баласагын

SYDYKOV N.

KNU J. Balasagyn

Ч. АЙТМАТОВДУН ПОВЕСТТЕРИНДЕ ДОБУЛДУН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

ОПИСАНИЕ ГРОЗЫ В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА

DESCRIPTION OF THUNDERSTORM IN THE STORIES OF CH. AITMATOV

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Ч.Айтматовдун повесттериндеги добулдун сүрөттөлүшү жөнүндө сөз болот. Мында Ч.Айтматовдун «Жамийла», «Делбирим», повесттериндеги добулдун көркөмдүк функциясы ачылып берилет. Макада адабият таануучуларды жана жалпы эле окурмандарды кызыктырат.

Аннотация: В статье речь о повестях Ч. Айтматова, в которых раскрывается художественная функция грозы. Это повест «Жамила» и «Тополь мой в красной косынке». Статья представляет интерес не только литературоведам, но и широкому кругу читателей.

Abstract: The article explores the description of a thunderstorm and its artistic function in Chingiz Aitmatov's novellas: «Jamila», «My Poplar in a Red Scarf». It analyzes how the thunderstorm is used as a literary device to create atmosphere, convey emotional tension, and reveal the characters' inner experiences. This article will be of interest not only to literary scholars but also to a wide audience of readers interested in Aitmatov's work.

Негизги сөздөр: автор; добул; пейзаж; адабият таануучу; повесть; роман; символ; жазуучу; табигат.

Ключевые слова: автор; гроза; пейзаж; литературовед; повесть; роман; символ; писатель; природа.

Keywords: author; thunderstorm; landscape; literary scholar; novella; novel; symbol; writer; nature.

Биринчиден добул, кимдир бирөө менен ой бөлүшкөн милдет аткаrsa, экинчиден, каармандын ал-абалы менен психологиялык параллель жүргүзөт, үчүнчүдөн, ал символикалык мааниге ээ. Добулдун символикалык мааниси мындайча: адам турмушундагы жана өсүп-жетилүүсүндөгү бурулуш мезгилин билдирет. Бул жөнүндө адабиятчы Б. Галанов минтип жазат: «...жаратылыш ар дайым бейтараптуу болгону менен искусстводо бейтараптуу пейзаж болбойт. Чагылгандын жаңырыгы капчыгайда жаңырыктайт. Бирок бул жаңырык, Короленко айткандай, бир нече сезимдерден өтүп, жан дүйнөдөн үн салат. Булутсуз ачык асман, адатта, жымжырт сезим туудурса, ал эми булут каптаган, чагылгандуу асман чочулоону, коркунучту билдирет. Айрым учурларда ачык асман эң жакын кишинин жоготкон адамдын терең кайгысын билдирсе, ал эми чагылгандуу,

бүркөк асман кимдир бирөөгө шаттык жана кубаныч тартуулайт»

Мында автор пейзаждын жалпы эле искусстводогу, адабияттагы функциясына токтолуу менен бирге, добулду берүүдөгү эки принципке басым жасаган. Адабиятчы туура белгилегендей, табигат ар дайым нейтралдуу, бейтарап пейзаж болбойт. Анын адам мүнөзүн ачуудагы, психологиясын берүүдөгү ролу зор. Чыңгыз Айтматов «Жамийлада» ушул принциптердин ичинен экинчисин тандап алган. Табигаттын абалы Ч. Айтматовдо баарыдан мурда, бул адамдын абалы, психологиясы же символдук мааниге ээ.

«Жамийладагы» добулду пейзаж-комплекс деп кароого болот. Ал каармандын ар кандай абалын чагылдырган бир нече

пейзаждардын жыйындысынан турат. Булардын ар бири өз-өзүнчө турбастан, бир

бүтүн идеяга баш ийдирилип, добулдун айланасына топтоштурулган. Добул болоордун алдында, түн ортосу ченде Жамийла сууга түшүп, салкынданып алып, Данияр жаткан саманга келет. Суу – тазалыктын символу катары баарыбызга белгилүү. Айрым учурда, суу дене кирип гана тазалабастан, көңүл кирип кетирүүчү касиетке ээ. Бул жерде жазуучу мына ушуга басым коёт. Анын сууга түшүшү – аруу сезиминин, бүткүл жан-дүйнөсүнүн тазарышы.

Чыгармадагы Жамийла менен Даниярдын тагдырынын чечүүчү мезгили чагылгандуу түнгө, добулга таандык. Повесттеги бул пейзажды кароодон мурда, орус адабиятында добулду берүүдөгү айрым бир учурларга токтолуп кетүүнү ылайык таптык. А. Островскийдин «Добул» аттуу драмасында добул Катеринанын жетилген курагындагы, махабатка болгон умтулуусундагы бурулушту символдоштурат. Мында добул чыгарманын бүткүл турпатына, бүткүл идеясына синдирилип жиберилген. Н. Гоголдун «Өлүү жандарында» да добул пайдаланылат. Бул чыгармада ал Чичиковду Коробочкага барууга мажбурлайт.

Ал эми М. Шолоховдун «Тынч Дон» романында күн күркүрөгөн кара булуттун фонунда Наталья ырымчыл Ильиничнага коркунучтуу көрүнөт. Бирок чагылгандуу добулдан кийин алар мурдагыдай эле сүйлөшүүгө өтүшөт. Мында адамдын ал-абалы менен жаратылыш кубулушу параллель сүрөттөлүп, пейзаж Натальянын дүрбөлөндүү дүйнөсүн ачууга кызмат кылат. Ошондой эле Л. Леоновдун «Орус токоюнда» добул Вихровду орус токоюнун мындан аркы келечеги үчүн болгон жаңы күрөштөргө шыктандырат.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, ар бир жазуучу добулга чыгармачылык менен мамиле жасап, ар кандай кырдаалга, ар кандай шартка жараша колдонот. Бирок, пейзажды сүрөттөөнүн түпкү мааниси, адам мүнөзүн ачуучу касиети эч качан өзгөрүлбөйт. Мына ошентип, көркөм адабиятта добулдун аткарган функциясы көп кырдуу, көп маанилүү экендигине ынанарыбыз.

Добул, биринчиден, чыгармада фон катары функция аткарат. Экинчиден, каармандын абалы менен параллель жүргүзүлөт. Үчүнчүдөн, символикалык мааниге ээ. Добулдун символикалык мааниси мындайча: адам турмушундагы өсүп жетилүүсүндөгү бурулуш мезгилин билгизет. Пейзаждын адам мүнөзүн ачуудагы, психологиясын берүүдөгү ролу зор.

Табигаттын абалы- Ч. Айтматовдо баарыдан мурда бул адамдын абалы, психологиясы. Ал символдук мааниге ээ.

“Жамийладагы” добулду пейзаж-комплекс деп кароого болот. Ал каармандын ар кандай абалын чагылдырган бир нече пейзаждардан турат. Булардын ар бири өз-өзүнчө турбастан, бир бүтүн идеяга баш ийдирилип, добулдун айланасына топтоштурулган.

Добул болордун алдында, түн ортосу ченде Жамийла сууга түшүп, салкынданып алып, Данияр жаткан саманга келет. Суу – тазалыктын символу. Айрым учурда, суу дене кирип гана тазалабастан, көңүл кирип кетирүүчү касиетке ээ. Бул жерде жазуучу мына ушуга басым коет. Анын сууга түшүшү – аруу сезиминин, бүткүл жан-дүйнөсүнүн тазарышы. Жамийла Даниярга ушундай аппак тилек, ак ниет ой менен келип отурат.

Демек, жазуучу Жамийланын жан дүйнөсүн ачууда, Даниярга болгон жалындаган махабатын көрсөтүүдө бул эпизодду өтө чеберчилик менен колдонгон.

«- Данияр, мына мен өзүм келдим! – деди ал акырын шыбырап. Жымжырт тынчтык, асман капталдап чагылган ылдый сойлоду.

Сен таарындыңбы? Катуу таарындыңбы, я?

Дагы эле айлана тыптынч, нары сууда кемерленген жээк “чолп” этип жумшак кулады».

Жамийланын суроолоруна Даниярдын ордуна табият жооп берет. Бул эмне шарттуулукпу? Жок, пейзаж, ал жан дүйнөнү чагылдыруучу күзгү катары милдет аткарууда. Бул тынчтык абал – табияттын таң алдындагы угулбаган, сыртка чыкпаган дем алуусу. Бул – чагылгандуу добул болоор алдындагы жымжырттык. Жаратылыш жандуу нерсе катары дем алуучу, үн чыгаруучу касиетке ээ. Бул жымжырттык – бакыт кушу коноор алдындагы, эңсеп, күтүп жүргөн адамы менен кошулаар алдындагы Даниярдын ичке каткан күрсүнүүсү. Ушул жымжырттка удаа автор «асман капталдап чагылган сойлоду», «нары сууда кемерленген жээк чолп этип жумшак кулады» деп жазат. Көз ирмегенче жаратылыш жанданып, кыймылга келет. Бул баарынан мурда, адамдын кыймыл-аракети, каармандын ал-абалы, түрсүлдөп соккон эки жүрөктүн кагышы, бири-бирине умтулуусу. Мында табигаттын абалы менен адамдын абалы түздөн-түз параллель жүргүзүлүп, пейзаж каармандын көп кырдуу психологиясынын ар тарапта ачылышына көмөкчү болуп жатат.

«Тоо кыркалап күн күркүрөдү. Чочуп кеткен Жамийла “жалт” бурулуп караганда,

чагылган анын жүзүн жапжарык кылып көрсөттү. Ошол замат Жамийла Даниярды кучактап жакындай бергенде, ал аны өзүнө тартып, кучагына кысты.

Акактап күйүккөн шамал талаадан жулунуп келип, саманды уйгу-туйгу сапырыштырып, кыrmандын четинде кынырыла боз үйгө бир тийип, жол менен сабалап куюндады. Чагылгандар булуттун арасына көгүлтүр жалын ойнотуп, карагай сынгандай кургак чатырап күн күркүрөдү. ... Күн күркүрөгөн акыркы чагылгандуу добул табигаттын сүрдүү көркүн ачып, жайдын аягын бүтүрүп келатты».

Кулак, мурун кескен жымжырттык көпкө созулган жок. Жаратылыш жандуу нерсе катары кыймылга келип, эңсешкен эки адамдын бири-бирине жакындашуусуна, ички сырын бөлүшүүсүнө шарт түзөт, түрткү болот.

Күндүн күркүрөшү, чагылгандын жаркылдашы – бир кишиге айланган кош жүрөктүн түрсүлдөгү, сезимдердин уйгу-туйгу түшүшү. Бул баарыдан мурда, махабаттын, кубанычтын жаңырыгы. Ал эми акактап күйүккөн шамал – тилеги, ой-максаты бир жерден чыккан эки адамдын кыймыл-аракети, ичте көпкө чейин сакталып жүргөн буктун сыртка чыгышы. Адам мүнөзүн ачууда, психологиясын жана кыймыл-аракетин берүүдө жазуучу жаратылыштан мына ушундай параллелди табат. Табигаттын абалы – бул баарыдан мурда адамдын абалы. Чыңгыз Айтматов ар дайым пейзажды ушул мааниде, ушул принципте колдонот. Мындай учурда жаратылыш картинасы каармандын толук кандуу образын түзүүдө кошумча компонент катары функция аткарып турат.

«Добул күчөп келди. Шамал учурган үйдүн үзүгү кулаалы канат каккандай далбандап жулунду. Бирде кыйгачынан, бирде тик куюлган нөшөр жерди сагынгандай үстү-үстүнө өпкүлөп, асмандын каптал-капталынан көчкү жүргөнсүп, күн күркүрөдү. Кызгалдактын жазгы өртүндөй, жалын алган чагылгандар тоо боорлоп, төш-төшкө жайнады».

«Бул сүйлөм, – деп жазат адабиятчы А. Садыков, – Жамийла Даниярды шаңшыган бүркүткө теңештирип, ага жан мээримин таратып жатканга удаалаш берилген. Демек, бул жерден биз жөнөкөй эле үзүктүн далпылдашын көрбөйбүз. Бүркүт менен кулаалынын контрасттык салыштыруу болуп түшүшүнүн сыры бар. Ошол түнү Жамийла «шаңшыган бүркүттүн» (Даниярдын С.Н.) кучагында жатты, ички дүйнөсү, турпаты боюнча Даниярдын карама-каршысында

турган Садыктан алыстады, кол үздү. Жалпы эле түнкү жаандын нөшөрлөп жаап, чагылгандын чартылдашы да жөн-жай эле берилген көрүнүштөрдөн эмес, анда символикалык маани турат. ... Мына көптөн берки Жамийланы эзип кыйнаган сүйүү күчү чагылгандай чартылдап жарылып, анын артынан нөшөрлөгөн жаандай Жамийланын Даниярга деген асыл зат сөздөрү төгүлө баштады. Ал Даниярды «бүркүтүм, шаңшыган бүркүтүм» деди. Ага удаалаш автор кулаалынын далбактап канат каккан элесин берди. Сүйүшкөн эки жаштын тагдырларына терең өзгөрүш алып келген ошол түн кандай сыйкырдуу болсо, табият да ага үн алышкандай жандуу, кыймылдуу, баары адамдарчасынан сүйлөп, пикирге пикир кошумчалап турат. Бул жазуучунун майда нерселерге чоң маани берген чеберчилигин аныктайт».

Ошентип, чыгармадагы добулдун берилиши көп кырдуу жана ар тараптуу. Добул, биринчиден, чыгармага фон катары кызмат кылса, экинчиден, каармандын абалы менен түздөн-түз психологиялык параллель жүргүзүлдү. Үчүнчүдөн, ал бирин-бири сүйүшкөн эки жаштын турмушуна зор өзгөрүү алып келүүчү символикалык мааниге ээ. Мына ушул добулдан кийин, кайрадан повесттин башталышындагы картинага кабылабыз. «Сүрөттүн тээ ички тереңинде күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандантып, кыялата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө – бозоргон сары талаа, кең өзөн чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң тоборсуп карайган жолдо, катарлаш баскан эки жолоочунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп, өздөрү дагы бир-эки кадам шилтеп, алкактын сыртынан аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет».

Картинадагы эки жолоочу – Данияр менен Жамийла эле. Чындыгында эле, алар рамкадан суурулуп келишип, бакыт издеп кыйын сапарга чыгышты. Бул-«көп улуттуу совет адабиятынын бермети болгон чыгарманын лейтмотиви» (И. Нонешвили). «Жамийладагы» жаратылыш картинасынын жандуулугу, жаңычыл мүнөзү ушул жыйынтыкка алып келет. Ошондуктан, чыгармада «сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгынан Даниярдын обону угулуп, сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту»

жанып турат. Бул жеке эле «Жамийлада» эмес, таланттуу жазуучунун бүткүл чыгармачылыгынын кредосу болуп калды.

Ч. Айтматовдун «Делбирим» повестинде да добул сүрөттөлөт. Мында Илияс менен Аселдин баш кошкон алгачкы түнүндө добул болуп өтөт. Ушул көрүнүшкө көңүл буруп көрөлүчү.

«Каш карайып кетти. Асманды каптаган булут көл бетин ныгыра басып келди. Көл каралжын тартып, тынып турду. Тоо башында чагылган жарк-журк эте баштады. Добул келаткансыйт.

Асман тарс жарылып, күн күркүрөдү. Дем кысып, аба тумчуга түшүп, анан бороондун эпкини келди да, алай-дүлөй жамгыр шатырата куюп жиберди. Тынып турган көл чабалактай түшүп, аздан соң оор толкундар жээкке күр-шар уруна баштады. Быйылкы жазда алгач күн күркүрөгөнү ушул эле. Асел экөөбүздүн да алгачкы түнүбүз ушул эле. Кабинанын үстү дабырап, айнектеринен чууруп жаан суусу салаа-салаа түнөргөн көлгө чагылган келип, сайылып жатты».

Жаратылыштын бул сүрдүү көрүнүшү «Жамийладагы» добулдун сүрөттөлүшүнө окшоп кетет. Анда да добул болор алдында айлана-тегереке жымжырттык өкүм сүргөн эле. Ушул сыяктуу «Делбирим» повестинде да көл толкубай тынып турат. Көл тынымы – бул каармандын ичке каткан бугунун козголо элек учуру. Бирок тынчтык абал көпкө созулган жок. Ичтеги тосмонун бөгөтү алынып, катылган сырлар жамгырдай шатырата төгүлө баштады. Добулдан кийин жаратылыш кандай сергилең тартып, кулпуна түшсө, ал каармандын турмушуна да ошончолук терең өзгөрүү, бурулуш алып келет. Добулдун символдук мааниси – мына ушунда.

Ушул сыяктуу айрым окшош көрүнүштөр «Жамийла» повестинде да берилген эле. Бул – эки чыгармадагы жалпылык турмуштук кырдаалдын окшоштугу. Ал эми эки пейзаж добулдагы айырмачылык: биринчисинде – күздүн акыркы добулу, экинчисинде – жаздын алгачкы добулу сүрөттөөгө алынат. Күз – токтоолуктун, сабырдуулуктун белгиси болсо, жаз чалпоолуктун, өзгөрмөлүүлүктүн символу. Мына ушул көрүнүштөрдөн эле каарман жөнүндөгү түшүнүктү алдын ала болжолдоого болот. Алгачкы нерсе ар дайым карама-каршылыктуу болот. Ар кандай кырдаалга жараша оң же терс жакка ооп кетиши ыктымал.

Ушул ой жүгүртүүдөн кийин, каармандын турмушуна, тагдырына кайрылсак, сөзүбүздүн

чындыгына ынанарбыз. Эки каармандын жаштык мезгили эки башка учурга, бири согуш мезгилине, экинчиси согуштан кийинки тынчтык күндөрүнө туш келет. Экөө тең жетим жүрүп, жетилген азаматтар. Негизинен, бул – сырткы гана окшоштуктар. Ал эми Данияр менен Илияс мүнөзү, көз карашы боюнча да айырмаланып турушат. Данияр – сыртынан түнт, жоош көрүнгөнү менен ички дүйнөсү бай, максаттуу, чоң нерсеге умтулган каарман. Илияс – ачык-айрым, киши менен тез эле аралашып кете турган жагымдуу, көздөгөнүнө жетпей койбогон өжөр да. Бирок ал алдын-артын карабаган шашма, коллектив менен, жолдоштору менен эсептеше бербеген өзүмчүлдүк мүнөзү да бар. Ошондуктан, Илияс өжөрлүгү менен көп нерсеге жетишсе да, өзүмчүлдүгү аркылуу ошончолук көп нерседен айрылып отурат.

Колдонулган адабияттар

1. Галанов Б. Живопись словом. – Москва: Советский писатель, 1972.
2. Пришвин М. Незабудки. – Вологда, 1960.
3. Асаналиев К. Движение во времени. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
4. Садыков А. Кыргыз залкарлары. 3-том. – Бишкек: Бийиктик, 2012.
5. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984.

Рецензент: КР УИА академиги Акматалиев А.А.